

MISKOLCZY AMBRUS

## KAZINCZY FERENC CATILINA ÉS KOSSUTH KÖZÖTT

Kazinczy élete és működése arra is példa, hogy az irodalom és a politikai helyzetérzékelés milyen szoros kölcsönhatásban állnak. Rousseau nyitotta rá szemét a világra, a legváratlanabb helyzetekben hivatkozott Rousseau-ra, de ezernyi szál kötötte az antikvitáshoz is, akár a 18. századi francia irodalmi világot. A boldogság kereséséhez kellett a görög és római bölcsesség. A boldogság monográfiája így látta: „A moralisták és a költők gyakran nyújtották Cicero és Horatius parafrázisát, Epikurost és Senecát travesztálták. Nem kell, hogy »a fény század«-nak nyilvánvaló modernizmusa elfedje a forrásokhoz való visszatérés fontosságát. Az antikvitás elvesztette a művészet és a szép terén való monopóliumát, de mint az élet és az érzés művészete visszanyerte presztízsét. Hatása kétségtelenül az ösztönös rokon vonásokkal magyarázható: mindkét korban közös a gyönyör szeretete, amit a mértéktartás igénye mérsékelt, a végtelen értékelésének képtelensége, mindketten korlátozott térnek, de termékenynek tekintették az életet, amellyel bölcsen kell élni a lehető legnagyobb jó érdekében.”<sup>1</sup>

Kazinczyra is érvényes ez a helyzet- és hangulatjellemzés, de szinte egész életében éppen Cicero ellenfele, a horatiusi életeszmény főellensége: Catilina izgatta fantáziáját. Ez az elszegényedett patrícius az elégedetlen plebejusokra és a magához hasonlóan lecsúszott elemekre támaszkodva összeesküvést szőtt a hatalom megragadása érdekében. Kezdetben Caesar is kapcsolatban állt velük, de látva a szervezkedés kalandor jellegét visszahúzódott. Cicero a szenátusban a történelemben példássá vált vádbeszédben leplezte Catilina terveit, aki erre kivonult a városból, hogy fegyveres erővel hódítsa meg azt, de i. e. 62-ben a csatátéren lelte halálát, és a történelemben a gátlástalan összeesküvő prototípusaként vonult be, hála Sallustiusnak is, akinek az összeesküvésről szóló munkáját Kazinczy évtizedeken keresztül többször is lefordította, de életében nem jelent meg a mű a maga egészében soha. Fordításprogramja csúcsteljesítményének szánta, és ez nyilván fokozta igényességét. Közben úgy érezhette, hogy benne él az antik mitológiában, hiszen ő olyan, mint Sziszfusz, műve pedig mint Ixion kereke, amely állandóan visszafordul. De a nyelvestétikai szempontok mögött más megfontolások is hatottak. Annyira aktuálisnak érezte Sallustius világát, hogy – miután kora aktualitása is változott – a nyelv-

<sup>1</sup> Robert MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1960, 384.

vi megjelenítés minőségét mindig új és aktuális árnyalattal akarta jobbá tenni. Nem mert saját kora Sallustiusa lenni, de Sallustius világában is élt, saját korát onnan ítélte meg. És mindennek nyomatékosságára lefordította Cicerónak Catilina elleni beszédeit is. Kérdésünk: hogyan szövődött össze a két világ: Sallustius Rómája és Kazinczy Magyarországa – természetesen Kazinczy helyzetmegítéléseiben? A kérdés azért indokolt, mert ha Kazinczy Sallustiusról való nézeteiből felidézünk néhány mozzanatot, akkor kora világához való viszonyából is többet megértünk, egyszerűen: gondolkodásából – hogy korabeli fordulattal éljünk. Ezért a továbbiakban azt mutatjuk be, hogy miként küszködött Kazinczy Sallustiuszal, mikor és miért érezte aktuálisnak, majd azt vizsgáljuk, hogy miként ítélte meg az 1820-as években mozgásba lendülő politikai közéletet, és végül azt, hogy segítette-e őt vagy akadályozta Sallustius saját kora jelenségeinek és embereinek megítélésében, és ítéletei mennyire segítik vagy akadályozzák a történész munkát események és emberek minősítésében, folyamatok szakaszolásában.

Kazinczy antik auktorok iránti rajongása korjelenség. Hiszen ő is a klasszikus auktorokkal nőtt fel. És aztán benne is dolgozni kezdett a feltételes múlt komplexusa, amelynek szabadkőműves barátja, Kovachich Márton György így adott hangot: „A magyar nemzetnek sok Odisszeusza volt, de nem volt Homérosza, sok Herrmannja, de nem voltak mesterdalnokok.”<sup>2</sup> Ez Horatius *Lollius*hoz intézett elmélkedésének parafrázisa, amelyet később Kis János is idéz a magyar múltra alkalmazva: „Voltak minden renden és karban sok nagy embereink, de literaturánk szintén úgy hallgat azokról, mint azok a koporsók, melyekben hamvaik nyugosznak, s igazán el lehet rólok mondani, hogy

Vixere fortes ante Agamemnona  
Multi, sed omnes illacrymabiles  
Urgentur, ignotique longa  
Nocte, carent quia vate sacro.”<sup>3</sup>

Volt sok vitéz tett rég, Agamemnoné  
előtt, de hosszú éj fedi hőseit,  
megkönnyezetlen, elfeledve,  
mert sose zengte meg égi dalnok.

(Horváth István Károly fordítása)

Sallustius pedig – Kazinczy egyik fordításában – így érzékeltette, hogy mit jelent a történetíró jelenléte vagy hiánya: „De valóban a szerencse [fortuna] mindenben űzi uraságát, s a dolgokat inkább juttatja kéje mint való szerint fénybe vagy homályba. Az áthéniek viselt dolgai, igen is, elég ragyogók s nagyságosok voltak, de kisebbek mégis valamennyire, mint azt a hír beszéli. De mivel ott felséges elmék támadtak az írók közt, a föld kerekéségén minden mások felett az ő nagy tetteik magasztaltatnak, s vitézségök

<sup>2</sup> Martin Georg KOVACHICH, *Entwurf einer Literaturzeitung für das Königreich Ungarn*, Merkur von Ungarn, 1786, I, 1.

<sup>3</sup> Kis János, *A magyar nyelvnek mostani állapotjáról*, Pest, 1806, 39.

annyira vétetik, amennyire azt jelesb íróik tudták felemelni. De mi e szerencsével nem dicsekedheténk, Rómának a legalkalmasb egyszersmind a legdolgosabb vala; elméjét teste nélkül nálunk senki nem gyakorlá; a legjobbak tenni, mint írni, saját érdemeiket magasztaltatni mint a másokéit hirdetni, inkább akarták.”<sup>4</sup>

1789-ben Orpheus – mármint Kazinczy – biztatta is szabadkőműves testvérét, Kovachichot, hogy írjon olyan magyar történetet, amely „majdnem olyan tanulságos mint a görög és római történelem, a legnagyobb példákkal, amelyeket az emberiség felmutatott”.<sup>5</sup> Aztán ő maga a korántsem csak nagy példákat felmutató Sallustiusból kezdett fordítani – 1793-ban<sup>6</sup> vagy 1795-ben.<sup>7</sup> Ha 1793-ban fogott hozzá, akkor kezdte, amikor érezni lehetett, hogy a reformok kora egy időre lezárulhat. És aztán a börtönben folytatta a fordítást, amikor a sötétben világossá vált, hogy a társadalmi és politikai reformok kora le is zárult egy időre. Mindenesetre amikor a fogságban az ügyész vagy valamelyik segédje „azt tudakozta, hogy mit tehet az, hogy alig van Staatsgefängener, akinek Tacitus ne volna könyvei közt? Én Tacitust kérni nem mertem, de velem vala Sallust s Livius ott vettem”.<sup>8</sup> Csakhogy a börtönben nem volt szabad írnia, és ezért hol „meggylével és gombostű fokával írógatott”,<sup>9</sup> hol szeggel vagy tűvel „karmoltam könyveim fejér papírosába”, hol „ecetben macerált vasdarabok levével írkálhattam”.<sup>10</sup> Hol elvették a feljegyzéseit, hol ő maga semmisítette meg azokat, félve, hogy rajtakapják. Ezért emlékeztetébe vésett egyes részeket, és aztán csak szabadulása után vetette papírra.<sup>11</sup> 1807-ben be is fejezte az első változatot.<sup>12</sup> Aztán Sallustius egy-egy gyilkos szentenciájával szórakoztatta magát és levelezőtársait.<sup>13</sup> 1808-ban már egy-egy aktuálpolitikai párhuzamot is megkockáztatott: Sallustius Róma hanyatlásának okát „a fényért és pénzért veszés”-ben látta, mi pedig „midőn a sella curulisba felülünk, úgy depopuláljuk a vármegyét, mint akár mely prokonzul a maga provinciáját”.<sup>14</sup> Nem tagadta, hogy amikor „Catilinát újra dolgoztam, emlékeztetvén reá a mostani sallustiusi idők által, melyekben a nagyravágyás és pénz esztelen szerelme sok Katilinákat szül, kik a Hazát elveszteni készek, csak hogy

<sup>4</sup> C. C. Sallustius épen maradt minden munkái, ford. KAZINCZY Ferenc, Buda, 1836, 46; SALLUSTIUS, *De coniuratione Catilinae*, VIII.

<sup>5</sup> KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, I–XXI, szerk. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, szerk. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, szerk. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1961 (a továbbiakban: KazLev.), I, 526.

<sup>6</sup> KazLev. XXIII, 547.

<sup>7</sup> 1819-ben viszont arról írt, hogy 25 éve dolgozik a fordításon, tehát 1795-ben kezdte el, a fogságban (KazLev. XVI, 399). Ezt erősítette meg 1820-ban is (KazLev. XVII, 50). 1822-ben már úgy emlékezett, hogy harminc éve dolgozik (KazLev. XVIII, 154, 192). 1823-ban „30 esztendő óta készülök kiadni fordítását” (KazLev. XVIII, 466). 1824-ben is harminc évi munkáról írt (KazLev. XIX, 53, 127).

<sup>8</sup> Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTAKK), K 633/VI, KAZINCZY Ferenc, *Az én Pandectám*, 167.

<sup>9</sup> KazLev. III, 335.

<sup>10</sup> KazLev. XXII, 227.

<sup>11</sup> KazLev. II, 484; V, 248.

<sup>12</sup> KazLev. IX, 2.

<sup>13</sup> KazLev. III, 491.

<sup>14</sup> KazLev. V, 409.

magokat nagyvá telessék.”<sup>15</sup> És közben folyt a fordítói küzdelem a szavak és kifejezések átültetéséért,<sup>16</sup> és megindult a fordítói verseny is, hiszen a sajtó is bejelentette, hogy hárman, köztük Kazinczy is fordítják Sallustiuszt.<sup>17</sup> És bár a széphalmi mester saját fölénye tudatában nem versengett,<sup>18</sup> azért már nem írt olyasmit, hogy „talán sohasem fogom elvégezni”,<sup>19</sup> hanem – 1809 novemberében – úgy vélte, hogy 1810-re befejezi,<sup>20</sup> 1811-ben már csiszolgatta,<sup>21</sup> miközben együttérző kritikával illette Szentgyörgyi Gellért időközben megjelent fordítását,<sup>22</sup> hogy a magáét újakezdje,<sup>23</sup> mutatványt is küldjön barátjának, Kis Jánosnak,<sup>24</sup> és aztán arra az elhatározásra jutson, hogy két változatot készít, egyiket a tudósoknak, a másikat szélesebb olvasótábornak.<sup>25</sup> 1813-ban „Cátónak isteni beszédét” fordította, amikor megtudta, hogy fia született, s „Accepto augurium! kiáltám Paulus Aemilius szavaival, s azt az áldást adám a gyermeknek, hogy szállja meg Cátónak nagy lelke, hogy légyen szent előtte a haza és a rény, mint ezen isteni ember előtt vala, s ne kellésék néki soha gaz bitanglót rettegni, kinek utálása kedvessé tehetné vele a halált”.<sup>26</sup> „Elfogadom a jóslatot” – Sallustius egyik töredékében kiáltott így fel Paulus Aemilius, akire, és Rousseau-ra, emlékezve, fiának az Emil nevet adta.<sup>27</sup>

1815-ben érlelődni kezdett egy nagy konfliktus, hiszen az egykori tanítvány és barát, Döbrentei Gábor leszólta Kazinczy fordítását,<sup>28</sup> és várható volt, hogy nem lesz egyedül. Igaz, egyelőre feledtette a viharfelhőket az, hogy Dessewffy Józsefnek tetszett, Cicero Catilina elleni beszédének fordítását pedig tökéletesnek tartotta, az eredetivel egyenértékűnek.<sup>29</sup>

Cicero fordítása egyébként Kazinczynak nem okozott annyi gondot, mint Sallustiusé, hiszen helyzete is eleve egyértelműbb volt, Catilina elleni beszédei retorikai mesterművek, a hazafiság kifejezésének ékes példái. Cicero – mint konzul mindig nyílt kártyákkal játszott – múltja sem volt kétes, mint a Sallustiusé, aki a maga módján részese volt kora

<sup>15</sup> KazLev. XXII, 227.

<sup>16</sup> KazLev. VI, 135.

<sup>17</sup> KazLev. VI, 560. (Szentgyörgyi Gellért és Dugonics András fordították még le Sallustius művét. Az előbbi fordítása megjelent, az utóbbié csak kéziratban maradt. KazLev. IX, 532.)

<sup>18</sup> KazLev. XXIII, 180.

<sup>19</sup> KazLev. III, 335.

<sup>20</sup> KazLev. VII, 99.

<sup>21</sup> KazLev. VIII, 462, 611.

<sup>22</sup> KazLev. VIII, 594; *Cajus Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellért magyarázásával, I–II*, előrebocsátotta bevezetését a classicusok ismertetébe JANKOWICH Miklós, Buda, 1811. (Ezt ismertette: *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*, 1812, III, 29–34. Az ismertető talán maga Kazinczy, mert németre a virtust Glanznak fordítja, mint látni fogjuk magyarul: fénynek.)

<sup>23</sup> KazLev. IX, 2, 3, 5, 15.

<sup>24</sup> KazLev. IX, 118–120.

<sup>25</sup> KazLev. IX, 166; XX, 441.

<sup>26</sup> KazLev. X, 389–390 (399, 404, 457).

<sup>27</sup> KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, Bp., 1987, 511–512.

<sup>28</sup> KazLev. XIII, 45.

<sup>29</sup> KazLev. XIV, 189, 197, 200, 202.

romlottságának, hivatalát meggazdagodásra használta fel, és jellegzetesen erkölcstelen újjagzadgként adta át magát a fényűzésnek, hogy aztán írásaival vezekeljen. Ezért: „A Catilináriákat azért választottam – vallotta meg Kazinczy Dessewffynek –, mert az egész hazát illető oratio, melyet *annyi veszély közt* a konzul monda, inkább interesszált, mint az fogott volna, amelyben egy lelkes prókátor perorál klienséért.”<sup>30</sup>

1819-ben Kazinczyra „szálla ismét a dolgozás lelke”, és Sallustiuszt újra fordította.<sup>31</sup> Saját elődjét ismerte fel a római történetíróban, aki saját írásait állandóan igazította, műgonddal helyesbítette,<sup>32</sup> újabb és újabb szavakat, kifejezéseket alkotott, nem törődve a szokással.<sup>33</sup> Majlátnak arról vallott, hogy már nem is az összeesküvés az érdekes, hanem a stílus, a művet „igazi egyediségében” kell megragadni.<sup>34</sup> Amikor azt ígérte, hogy „különösségeit által fogom hozni nyelvünkbe”,<sup>35</sup> akkor mintha saját – ám nem egy kortársa által kifogásolt, nyelvrontásnak nevezett<sup>36</sup> – stílárís fogásait is vele akarta volna igazolni,<sup>37</sup> amikor kétszer fordította újra,<sup>38</sup> és elmondhatta: „Én most Sallustban élek.”<sup>39</sup> 1820 tavaszán már kiadásra gondolt,<sup>40</sup> egyre büszkébben arra, hogy Majláth szerint „ily Sallustja egy nemzetnek sincs még”.<sup>41</sup> 1821 elején már széttépné, ha összeveti az eredetivel,<sup>42</sup> mégis „legkedvesebb dolgozásom”,<sup>43</sup> melynek megjelenését 1824-re tette.<sup>44</sup> De közben úgy érzi, hogy fordítása „igen rossz lesz”, mert a magyar olvasónak „csak a folyó kell, csak a természetes, csak a cifra, zörgő”, Sallustius „pedig kevély mindentől értetni”,<sup>45</sup> és ezért kétszáz,<sup>46</sup> majd háromszáz példányt elégnek tartott.<sup>47</sup> Már csak a jegyzetek voltak hátra,<sup>48</sup> és 1824 legelején már sürgethette is a kiadást, attól tartva, hogy „a pénz fogyása mindég kevesebb, meg kevesebb vevőt ígér”,<sup>49</sup> márpedig „Sallustomban akarom kifejtetni minden erőmet”.<sup>50</sup> És Kassán ki is adta az előbeszédet.

Az előbeszéd vallomás és program: „...nekünk a Róma klasszikusai hosszúabb időnkig valának egyetlen tanítóink mint az újabb világ egyéb nemzeteinek, kik korábban tanú-

<sup>30</sup> KazLev. XV, 336.

<sup>31</sup> KazLev. XVI, 396.

<sup>32</sup> KazLev. XVI, 400.

<sup>33</sup> KazLev. XVI, 462.

<sup>34</sup> KazLev. XVI, 409.

<sup>35</sup> KazLev. XVI, 504.

<sup>36</sup> KazLev. XVIII, 400.

<sup>37</sup> KazLev. XVII, 502.

<sup>38</sup> KazLev. XVI, 527.

<sup>39</sup> KazLev. XVII, 78.

<sup>40</sup> KazLev. XVII, 131, 135, 241, 370, 490.

<sup>41</sup> KazLev. XVII, 353.

<sup>42</sup> KazLev. XVII, 392.

<sup>43</sup> KazLev. XVIII, 393.

<sup>44</sup> KazLev. XVIII, 441, 448.

<sup>45</sup> KazLev. XVIII, 470–471.

<sup>46</sup> KazLev. XVIII, 476.

<sup>47</sup> KazLev. XIX, 27.

<sup>48</sup> KazLev. XVIII, 479.

<sup>49</sup> KazLev. XIX, 6.

<sup>50</sup> KazLev. XIX, 54.

lának magoktól, anélkül hogy hellének, anélkül hogy ők is istenek választottjai voltak volna, s a régieket nem magoktól ismerék, hanem nemzeteknek ízlések szerint elvizezett fordításaikból. Nevelé szerencsénket, hogy mi akkor emelkedénk, midőn olasz, spanyol, francia, angoly, német a fő tetőt régen elérték, és, mint egy magát már kiszült anya, újat tenyészni megszűntek, vagy oda hatalmas lépésekkel közelítenek. Így mi az ő példájokon láthatánk és láthatjuk, nekünk mi árt és mi használ; így mivel mi az egyszínűség útjától, mely éppen azért veszedelmes, mivel magát szeretetti, őrizkedhetünk. De én ugyan e két szerencsénknél sokkal nagyobbnak hiszem, vallom a harmadikat, bár annak talán kevés által fog tekintetni: azt, hogy velünk Rajnis, Baróti, Révai a római lant zengését megkedvelték, s a rimes verselés mellett megtanulánk szeretni a rímment is. Mert midőn arra indulánk, hogy egészen a franciák tanítványai legyünk, s szépek csak a könnyűt, a folyót, a simát, világost, józant tekintsük, ez az egy szer csatla szorosabban a régiekhez, kik nem ilyenek, és most már örökké elválaszthatatlanul. Így az egyszínűség útjából ki vagyunk kapva, nemzetünk géniusza egyaránt követvén a két régi és öt új nemzet nagy példányait, hatalomban fejt ki nagy erejét, gyönyörű arcát, míg majd segélve isteneitől, ragyogva futja tanítóival szép futását, s végre velek összemérkezhetik.”<sup>51</sup>

Az előbeszédet szerzője azért tette közzé, hogy az egész mű következő évi megjelenéséig barátai „hallathassák velem ítéleteket”.<sup>52</sup> És erre már azért is szüksége volt, mert ez a program és vallomás egyben éles kritika is volt, ami erős visszhangot válthatott ki. Az egyszínűséget például így ostromozta: „Nyelvünket, ízlésünket elrontá az a boldogtalan metafizika, s nekünk nem a szép kell, ami a hellének és a hellén tanítványának minden volt, hanem a törvényszeres, a józan, a folyó, melyet megtévedve természetesnek mondtunk, és amit a restelkedő és félig elszunnyadt olvasó is ért; s rettegvén, ami erőnket gyakorolhatná s a gyakorlás által nevelhetné, elgyengülésünkben maradunk.”<sup>53</sup> A neoklasszicizmus hordozójaként vallott így Kazinczy, miközben elégedetlensége a klasszicizmussal szakító romantika felé mutat, annak útját egyengeti.<sup>54</sup>

A neoklasszicizmus védő burok is számára, hogy a római szerzőkkel mondhasson ítéletet saját koráról. Az ő metafizikája racionális, és megfelel annak, amit Jenischnél olvashatott: „Az újabb nyelvek metafizikája és gondolkodásmódja spekulatív vallásban, kifinomult morálfilozófiában és Petrarcai szerelemben nyilvánul meg.”<sup>55</sup>

Kazinczy hallgatólagosan az előbeszédbe saját maga apológiáját is belefoglalta: „A nyelvrontás is tiszteletes, ha szépet, jót ad”. Így „nemzeti nyelvünk e nyilatkozat értelmében történt több mint félévszázados fejlődésében azon nagy igazság nyert mint-

<sup>51</sup> Kazinczy előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz, [Kassa, 1824], 9; vö. KazLev. XIX, 37. Az előbeszéd cenzúrai példánya cenzori beavatkozás nélkül: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), Quart. Hung. 1238, 12–19.

<sup>52</sup> KazLev. XIX, 152.

<sup>53</sup> Kazinczy előbeszéde, 8.

<sup>54</sup> SZAUDER József, *A romantika útján*, Bp., 1961.

<sup>55</sup> Daniel JENISCH, *Philosophisch-kritische Verleichen und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens*, Berlin, 1796, 137.

egy anticipando kifejezést, hogy a nyelvalkotás nem a reflektáló ész, hanem a művészi közvetlenség szüleménye” – írta Ballagi Mór több mint ötven év múlva.<sup>56</sup> Akkor nagy felzúdulás követte Kazinczy megnyilatkozásait. Mintha kihívta volna maga ellen a sorsot. Döbrentei nem változtatta meg a véleményét, és a viszontbírálók élére állt. Kazinczy korábban mosolyogta Döbrenteit,<sup>57</sup> most már inkább felháborodott, és a hajdani termékeny barátság lassan ellenségeskedéssé és gyűlölködéssé változott.

Döbrentei sok vonatkozásban másik világot képviselt. Közelebb állt az új romantikához és annak eredetiségkultuszához, mint Kazinczy.<sup>58</sup> Ugyanakkor a pletyka fegyverét is jobban forgatta, és ebben segítette nyelvújító képessége, például az, hogy Kazinczyékat nyelvtörőknak nevezte.<sup>59</sup> Az alamuszisághoz is értett, mert Kazinczy már az 1810-es években küldött neki egy részletet Sallustius-fordításából, de azt – állítása szerint – sohasem kapta meg, holott lelkesen késznek mutatkozott arra, hogy közli az Erdélyi Múzeumban. Lehet, valóban elveszett a fordítás, és Kazinczy sem erőltette a közlést, de ismerős – máig élő – szerkesztői fogásról is lehet szó. A konfliktus viszont már óhatatlanul bekövetkezett. Kazinczy panaszkodott is,<sup>60</sup> örült is, hogy a „nyelv mesterek” gáncsolják,<sup>61</sup> olykor még le is sajnálta Döbrenteit, hogy nem érti a latin auktor.<sup>62</sup>

A vita nem került a nyilvánosság elé, hanem megmaradt a levelezések terén, a pletyka és sárdobálás határát súrolva. És ez jelezte, hogy a magántársasági kultúra túlélte magát. Viszont ha egy-egy vita kirobbant, akkor a durva sértegetés már nem maradt el. Példa erre Bajza József kíméletlensége. Egyelőre Bajza, aki Kazinczy nagy tisztelője volt, várta a Sallustius-fordítást,<sup>63</sup> és jó vita lehetett volna, ha megjelenik. De hiába büszkélkedett Kazinczy azzal, hogy kész a mű.<sup>64</sup> 1829-ben bevezetéséből közzétette a Sallustius stílusáról és az eddigi Sallustius-fordításokról szóló fejezetet. (Elöljáróban Szemere Pál foglalta össze a fordító célkitűzéseit.)<sup>65</sup> Kazinczy azonban még 1830 novemberében is átdolgozta fordítását.<sup>66</sup> Az 1820-as évek elején ugyanis Dessewffy József eljuttatta hozzá Zrínyi addig ismeretlen prózai műveit, és azok tanulmányozását is kamatoztatni akarta, úgy véelve, hogy – mint Dessewffynek írta – az lesz Sallustius igazán jó fordítója, aki „beletanul Zrínyi Miklós Haditudományába s nyelvébe”.<sup>67</sup> Ez is megtörténhetett, és már valóban hozzá lehetett kezdeni a kiadás tervezéséhez.<sup>68</sup> Mégis jó néhány évnek kellett

<sup>56</sup> BALLAGI Mór, *Nyelvünk újabb fejlődése*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, IX, 1881, 3. sz., 4.

<sup>57</sup> KazLev. XIX, 53.

<sup>58</sup> CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?*, Bp., 1990, 362.

<sup>59</sup> KazLev. XIX, 223.

<sup>60</sup> KazLev. XIX, 202, 204, 352.

<sup>61</sup> KazLev. XIX, 346, 438.

<sup>62</sup> KazLev. XX, 20, 273.

<sup>63</sup> KazLev. XIX, 481.

<sup>64</sup> KazLev. XX, 149, 153, 447.

<sup>65</sup> Muzáron, 1829, IV, 165–191.

<sup>66</sup> KazLev. XXI, 419.

<sup>67</sup> HAUSNER Gábor, „Zrínyi Miklós Szigetváratt”, Somogy, 1992, 1. sz., 63.

<sup>68</sup> KazLev. XXI, 147, 522.

eltelnie, amikor megjelent – 1836-ban.<sup>69</sup> Pedig volt érdeklődés, és megvolt a mű aktualitása is. Guzmics Izidor még 1829-ben tréfásan meg is fenyegette barátját, hogy „ha sokáig késel, majd sarkadba hágok, s lefordítom Szallusznak deklamációját Catilina ellen. Sok van abban, ami reánk illik”.<sup>70</sup> Ez elég kemény kórkritikának is beillik. De az, hogy 1836-ban kiadták, inkább a hatalom kritikája volt, bár nem kétséges, a cenzor úgy is értelmezhetette a művet, hogy a catilináriusok az éppen üldözött, perrel és börtönnel fenyegetett ellenzékiek. Ezek persze – feltételezhetően – elégtétellel olvashatták, hogy a királyi hatalom zsarnoksággá fajult, a királyok üldözik a jókat, félik a virtust, viszont a köztársaság a szabadság révén hihetetlen módon fejlődésnek indult. Sallustius ilyen olvasatának évszázados európai hagyományai voltak.<sup>71</sup> Kazinczy erről bölcsen hallgatott, de alighanem tudatosan, mert a királyság, pontosabban a királyi önkény kritikájának más alkalommal hangot adott, éspedig akkor, amikor Winckelmann művészettörténetét olvasta, és később is jóleső érzéssel emlékezett, hogy „...mint nevettem fel, midőn benne azon kérdés fejtegetésére akadtam, hogy a Mesterség miért virágzott Görögországban, s miért nem az újabb keletű nemzeteknél? s okául azt adja, hogy a zseni csak ott leli magát kényén, csak ott fejti ki egész hatalmát, ahol a nép szabad, a királyi uralkodások alatt az öszvesugorva érzi magát.”<sup>72</sup>

Persze kérdés, ki forgatta 1836-ban Kazinczy Sallustiusát. És ki értékelte a fordítás stílár finomságait? Az 1880-as évekből visszatekintve úgy látszott, hogy „...Széchenynek, Deáknak, Kossuthnak, mint a nemzeti közélet feltámasztóinak, több részök volt nyelvünk életrekelésében, csinosításában és irodalmi befejezettségre fejlesztésében, mint összes nyelvtudósainknak. Mert az ő politikai működésüknek köszönhető legfőképpen az, hogy a nemzeti nyelv ősi jogaiba visszahelyeztetvén, közhasználatba vétetett és törvényhozásban, közigazgatásban, iskolában, iparban, művészetben, addig dívott idegen nyelvek helyébe a nemzeti lépett”.<sup>73</sup> Kazinczy is kezdett irodalmi emlékké válni. A magyar stílus egyik mestere 1931-ben így látta: „A Sallustius fordítás is egyik esete pályája sokszor ismétlődő tragikumának, hogy részint a mostoha viszonyok miatt, részint a »correctio« túlhajtása miatt a legjobb időponttól el-elkészt.”<sup>74</sup> Ezt egyébként Kazinczy is érezte, amikor például 1822-ben így vallott: „Most Szalluszt fogja el gondjaimat, az én legkedvesebb munkám, de talán ezért egyike a legszerencsétlenebbeknek.”<sup>75</sup> A jó „időpont” talán akkor lett volna, amikor Berzsenyi a maga *Kesergés*ébe sallustiusi fordulatokat szőtt bele 1796-ban, hogy aztán a költemény végső formáját csak 1810-ben nyerje el.<sup>76</sup> Kazinczy számára ez az időszak viszont nem lett volna jó időpont, 1796-ban már

<sup>69</sup> C. C. Sallustius épen maradt minden munkái, Buda, 1836.

<sup>70</sup> KazLev. XXI, 68.

<sup>71</sup> Quentin SKINNER, *Liberty before Liberalism*, Cambridge, 1999, 61–62.

<sup>72</sup> MTAKK, K 633/VI, KAZINCZY Ferenc, *Az én Pandectám*, 167.

<sup>73</sup> BALLAGI Mór, *A nyelvfejlődés folytonossága és a Nyelvőr*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, XI, 1883, 11. sz., 11.

<sup>74</sup> NÉGYESY László, *Kazinczy pályája*, Bp., 1931, 120–121.

<sup>75</sup> KazLev. XXII, 375.

<sup>76</sup> KÖRIZS Imre, *Berzsenyi Dániel Kesergés című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)*, ItK, 1994, 215.

börtönben volt, 1810-ben pedig megint félt. És talán félt munkájának metapolitikai üzeneteitől, illetve azok lehetséges – megtorlást vagy rosszallást kiváltó – visszhangjától. Ennek a bíbelődésnek azonban olykor mély és aktuális gondolatok estek áldozatul. Például az 1826-os előszóból a következő figyelmeztetés: „a szent érzésű férfiak előtt semmi nincs becsesb, mint a nemzeti, s irtózva nézik, hogy elkorcsosodhatnánk. De amit nemzetinek ők mondanak, nagy részben nem az vala őseinknél, mint onokáinknál nem lesz, s az idegen nem idegen, ha elfogadtatik”.<sup>77</sup> Viszont nem mondott és nem is mondhatott le a metapolitikáról. Ha az 1836-ban megjelent változatot nézzük, még abban is rejtett valami üzenet, ahogy Sallustiuszt jellemezte: „Írásai eltelve a bölcsesség tanításával, a jó meleg szeretetével, mind annak, ami rút szent gyűlöléssel, tiszteletes halandónak hirdetik, s ilyenek leljük életében is.” A „rény sanyarú tanítója” új ember volt, „nem voltak hatalmas barátai, kik emeljék, s mégsem keveredett a Catilina cimborái közé, kik minden mások felett lelkes, nagyra törekedő, pénzetlen ifjak után ólálkodtak”. Cicero nem ír róla, mert „az igen tüzes demokratának az igen tüzes arisztokrata barátja nem lehetett”.<sup>78</sup>

Sajnos 1836-ban nem jelent meg egészében az, amit Kazinczy Sallustius írásművészetéről vallott, az, ahogy Sallustius írásainak „bélyegét” jellemezte: „Erő és szépség, kellem és méltóság, nagyság és nyugalom, s oly mértékben, hogy azt senkinél másnál nem találjuk. Ő nem tanítani akará olvasóit annak szoros ismertetére, ami történt; azt a gondot ő a gyermekek tanítóira hagyá; ő azokat oly művészi munkában akará feldolgozni, melyet azok, akik a történetet már tudták, gyönyörködve olvashassanak, s gyönyörködve mind lelkes alkotásain, mind kimondhatatlan bájú beszédén. Elhagyja tehát mind azt, amin a micrologus kapkod, s a dolgot adja, nagy darabokból rakott alkotmányában, csapongásokkal, de szükséges csapongásokkal. Nem a történetek előadása által vezérli olvasóját a történetet tevők ismeretéhez, hanem hőseit festi elébb a leggondosb hűséggel, s úgy mondja, ezek mit tettek. E fortélyá által azt nyeri, hogy a tett magában fejlik fel szereink előtt, hogy nem halljuk, ami történt, mert már ismerjük az okokat, hanem látjuk.”<sup>79</sup>

Egyértelmű, hogy Kazinczy milyen messzemenően azonosult Sallustiuszal, aki társa lett jóban és rosszban. 1826-os bevezetőjében így vallott: „Ötven esztendeje, hogy járom utamat, sikamlásokkal, tévedések közt, de lankadatlan hűségben, s ma midőn hatvanhétedik évembe lépek ált, örömmel tekintek át menésem.” És közben felötlött, hogy naponta gyalogolt be otthonából a megyei levéltárba dolgozni, mert így keltezte előszavát: „Széphalom, egy órányira Zemplénynek Újhelye felette 1825. okt. 27.”<sup>80</sup> Az ötven évig járt úton pedig harmincat Sallustiuszal töltött.

<sup>77</sup> MTAKK, RUI 4° 47, VII.

<sup>78</sup> *Sallustius épen maradt minden munkái*, XII–XIII, XVII.

<sup>79</sup> MTAKK, RUI 4° 48, 245. Kimaradt például a kellem szó és a mikrológus említése. Vö. *Sallustius épen maradt minden munkái*, XVII.

<sup>80</sup> MTAKK, RUI 4° 47, KAZINCZY Ferencz, *Szalluszt magyarul*, 1826, V–IX.

Egy pillantást pedig mi is vessünk a fordításra. Lássuk, a munka öröme és fáradalmát miként tükrözi két szó: a gloria és a virtus fordítása. Hasonlítsuk össze a korábbi fordításokat Kazinczy fordításával.

Sallustius így írt: „Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus **gloriam** quaerere, et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam divitiarum et formae **gloria** fluxa atque fragilis est, **virtus** clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis an **virtute** animi res militaris magis procederet.” (I, 3–5.)

Baranyai Decsi János 1596-os fordítása: „Mennyivel jobbnak látszik énnekem elmének erejével keresni inkább az **dicsiretet**, hogy nem mint testnek erejével, és miért hogy az élet rövid, amelyben vagyunk, az mi emlékezetünket mennél tovább lehet kiterjeszteni. Mert az gazdagságnak és szép ábrázatnak **dicsíreti** elmulandó és veszendő, de az **jóságos cselekedet** híresnek és örökre valónak tartatik. De nagy sokáig az emberek között nagy visszavonás volt, hogy ha az hadak inkább viseltetnek testnek avagy elmének **erejével**.”<sup>81</sup>

Dugonics András 1766-os kézírata: „Azért is úgy tetszik, hogy jobb légyen elmével keresni a **dicsőséget**, mintsem erővel; és mivel éltünk rövid, emlékezetünket hosszú időre kiterjeszteni. Mert a gazdagságnak és a szép természetnek **dicsősége** igen mulandó és romlandó, a **lelki javak** nevezetese és örökre megtartatnak. De az emberek között sok időig forgott vala fön azon pör: karnak izmosságával menne-e nagyobbra a hadi állapot, avagy pedig az észnek **tehetségével**?”<sup>82</sup>

Dugonics 1807-es kézírata: „Ugyanazért díszesebbnek állítom: ha ki elmével keresi inkább a **dücsőséget**, semmint erővel, és (mivel az élet rövid) emlékezetünket nagy időre terjesztjük. Mert a kincsnek és a szép természetnek **dücsősége** igen mulandó és romlandó. A **lelki javak** nevezeteseeknek és örökösöknek tartatnak. De (az emberek között) sokáig forgott az a pör: karnak izmosságával menne-e nagyobbra a hadi állapot? vagy az észnek **tehetségével**?”<sup>83</sup>

Szentgyörgyi Gellért „magyarázása”: „Mely szerént tökéletesebbnek látszik nékem, az észnek, hogy sem erőnek tehetségeivel **dicsőséget** szereznünk, és mivel az élet, melyet használunk, rövid, a rólunk való emlékezetet mennél hosszabbá tennünk. Mert a gazdagság, szépség **dicsősége** tündér és romlandó: az **erkölcs** jelesnek és örökké valónak tartatik. De a halandók között sokáig nagy vetekedés volt, ha a testnek erejével-e vagy az észnek **tehetségével** gyarapodnék inkább a hadi állapot.”<sup>84</sup>

Kazinczy 1836-ban megjelent változata: „Honnan nékem ugyan úgy látszik, hogy **fényt** keresni illőbb ész, mint erő által, és hogy rövid lévén maga ez a mi életünk, emlé-

<sup>81</sup> BARANYAI DECSI János, *Az Caius Crispus Sallustiusnak két históriája*, Szeben, 1596; hasonmása: Bp., 1979.

<sup>82</sup> OSZKK, Fol. Hung. 10. DUGONICS András, *Crispus Sallustiusnak Catilina Pártütéséről írt könyve, melyet magyarra fordított...*, Vácson, 1766, 19.

<sup>83</sup> OSZKK, Quart. Hung. 44. DUGONICS András, *Salustiusnak és Plautusnak egy-egy darabja*, 1807, 3. (A 88. lapon a cenzor megadta a kiadási engedélyt.)

<sup>84</sup> *Cajus Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellért magyarázásával*, II, 4.

künket kell tennünk minél hosszúabbá. Bizony amely **dísz**t szépség, gazdagság adnak, töredékeny és hamar oda van, örök csillogásban **érdem** ragyog. És mégis az emberek sokáig nem érték el, hadakozás dolgát, ha test vagy lélek **ereje** gyarapítják-e inkább”.<sup>85</sup>

Ha összevetjük a fordításokat, úgy tűnik, nem kétséges, Kazinczy beszélte a leginkább a felvilágosodás nyelvét. A gloria nála fény. A virtus: erő, ész, tisztaság, férfiasság, nagy lélek, vitézség, érdem, jó, bátor lélek, dicsőség, nagyság; és egyetlenegyszer: rény.<sup>86</sup> Hiszen most a dolog érdekelte, az volt a célja, amit Sallustiusnak tulajdonított: „a dolgot adja”, mert „nem az itt a dolog, hogy Szallusztot magunkhoz vonjuk, hanem hogy mi lépünk feljebb, mint állunk, a nagyhoz”.<sup>87</sup> Csakhogy az sem kétséges, hogy a legspontánabbnak és leggördülékenyebbnek Dugonics első fordítása tűnik. Minél többet csiszolták a szöveget, annál mesterkétebb lett. Látható ez Dugonicsnál, és ez lehetett Kazinczy problémája is. Nem tudta abbahagyni műve csiszolását, és közben egyre nagyobbra látta Sallustiuszt.

Egyébként Kazinczy jól tudta Sallustius bűneit is, például azt, hogy néptribunusként „bosszúra tüzelé a sokaságot”, aztán ő, aki „hív honja törvényeihez, s a szabadságnak forró barátja, látta ugyan, Caesar hová törekedik; de itt nem vala egyéb közt szabad a választás, mint a gonosz, de lelkes Caesarral tartani, vagy a nagyok által pártfogolt, inkább csak szerencsés, mint lelkes Pompejusszal”. De ha mindezt összevetjük azzal a sok jóval, amit Sallustiusról felhozott, akkor az ítéletalkotás logikája világos: bűneit szabadságszeretetével és művével jóvá tette. Ráadásul még érvényesülési vágya és az érvényesülés mostoha feltételei is mentségül szolgáltak. Sallustius „plebejus házból” született, „melyet fénybe nem eleji, hanem őmaga hozott”. Hivatalvágya „mindenféle gátlásokat talált”. Mert: „Hol a tisztségek, mint maga a szerencsétlen hon, a legkajánabbak, legszemtelenebbek zsákmányai voltak, ott az új ember, bármely tündöklő, érdemben nem könnyen boldogulhatna.”<sup>88</sup> De a gloria és a virtus viszontagságai felemelnek. Kazinczy például egyik francia Sallustius-kommentár kapcsán – amelyet Párizsban másoltatott le<sup>89</sup> – a humanitarizmus magasáról vallott a világról: „Mondom én, hogy az emberiség nem szállhat úgy alá, hogy csak egy ember, csak egy nemzet tarthassa magát nagynak, egyike különbözik a másiktól, de csak arcvonásokban; aki igazságos, mindenik nemnek, mindenik arcnak megadja a maga érdemét.”<sup>90</sup> A humanitarizmus magasáról azonban rövid út vezetett a honi valóság bugyraiba, amelyek ihlető mivolta mindvégig érezhető. Kazinczy Sallustius-jellemzése olykor Kazinczy saját pályájának és korának a jellemzése.

<sup>85</sup> Sallustius épen maradt minden munkái, 41.

<sup>86</sup> Sallustius épen maradt minden munkái, 43, 45–50, 53–54, 81.

<sup>87</sup> Sallustius épen maradt minden munkái, XVII.

<sup>88</sup> Sallustius épen maradt minden munkái, VII–VIII, X.

<sup>89</sup> MTAKK, RUI 4<sup>o</sup> 48, 189: „Dussault Szalluszt felől” című kéziratot (217) „Párisban leírta számomra 1830. május 8d. Fekete Gáspár úr nevelője az ausztriai követ gróf Apponyi Antal gyermekeinek. Vettem azt Széphalmon jún. 16d.”

<sup>90</sup> KazLev. XXI, 310–311.

Sallustius alakjának megjelenítése és műve fordításának története Kazinczy belső drámáját is tükrözi. És erre a drámára némi fényt vet, ha Vályi Nagy Ferenchez való viszonyából megvizsgálunk néhány mozzanatot, pontosabban a sárospataki barát életművéből. Ez a barátság mély eszmei alapokon nyugodott. Látszólag az antikvitás kultusza kötötte össze őket. Kazinczynak ugyancsak jólesett, hogy a konzervatívnak tartott sárospataki tanári karban van egy olyan barát, aki elfogadja az ízlésről vallott eszméit. Vályi Nagy a többiekől (Kövy Sándortól, Rozgonyi Józseftől) eltérően nem kuncogott a *Mondolaton*, sőt határozottan Kazinczy mellé állt. (Közben azért akadt olyan is, aki nemcsak kuncogott, hanem, mint Lácza Szabó József – ha igaz –, a szokásosnál trágárabb gúnyverset faragott ellene.) Ugyanakkor Vályi Nagy nem követte Kazinczyt, sohasem ragadta el a nyelvalkotás merészsége. Sőt, egyre inkább magába zárkózott. Rousseau híve volt ő is, de már az 1790-es években úgy verselt meg közéleti témát (Hunyadi László életét), úgy fordult a külvilág felé, hogy egyben kész volt a külvilágtól való elzárkózásra. A szabadság volt és maradt számára a legnagyobb érték, az önmeghatározás szabadsága, a gondolkodás szabadsága. Az 1790-es években még magyarul verselt erről:

Élj bővén! légy bár Úr akármennyi kincsen,  
Bár Flóra ágyadra kinyílt rózsát hintsen,  
De ha szabadságod fogva van bilincsen,  
Éhezel, koldus vagy, nyugodalmad nincsen.<sup>91</sup>

Költőnk, aki II. Józsefet élete végéig tisztelte és magasztalta, az 1800-as évek elején József nádortól várt fordulatot. És Napóleon ellen így szólított harcba:

Hív a szabadság, s ezt kiáltja:  
„Láncra de add magadat magyar nép.”<sup>92</sup>

De később, a 18. századra visszatekintve, már úgy érezte, jobb, ha Rousseau nevét sem írja le:

Mint Wolf, úgy R\*\* s Kánt oly fiaid voltak,  
Kik az ész világa s jussa mellett szóltak.<sup>93</sup>

Vályi Nagy 1820-as kötetét, amelyből idéztünk, Kazinczy látta el előszóval, és ebben barátja életét mutatta be röviden. És közben alighanem maga is mélyen átérezhette a rejtőzködés örömeit és keserveit. Hiszen a szabadság őrzése mégis csak öröm. De mit érezhetett, amikor a belső szabadság dicsőítését olvashatta:

<sup>91</sup> NAGY Ferenc, *Hunyadi László története*, Pozsony–Komárom, 1793, 193.

<sup>92</sup> VÁLYI NAGY Ferenc, *Ódák Horátz' mértékeinn (1807)*, szerk. SOBOR András, Bp., 1999, 214.

<sup>93</sup> VÁLYI-NAGY Ferencz, *Polyhymnia, II könyvekben*, Sáros-Patak, 1820, 145.

Nullibi Libertas; frustra quaesiveris ipsam  
Extra te: in sola mente latere potest.  
Est populus regi; rex est obnoxius illi;  
Exterior vinctus quisque ligatur homo.  
Si fore vis liber, non extera vincla recuses,  
Ast animae nexus rumpito, Liber eris.<sup>94</sup>

Felemelő ez a vers, van benne politikai bölcsesség is, hiszen király és nép kölcsönös függőségére is utal, de azért látszik, hogy egyfajta kétségbeesés szülte. Jele ennek az is, hogy magyarul nem lehetett már ilyen élesen írni. Kazinczy az ugyancsak Sárospatakon megjelent *Tövisék és virágokban* a belső szabadságról a szabadság szó kerülésével vallott:

A poesis kikap a népből s a durva valóból,  
És kiesebb tájra s lelki valóba vezérl.

Vályi Nagy, aki még 1807-ben azt hangoztatta, hogy érthetően kell a „köznép” számára írni,<sup>95</sup> immár ha magyarul írt, inkább került a szabadság kérdését. És a szabadgondolkodásról sem vallott úgy magyarul, mint latinul:

Cogito liber ego; non me sententia patrum  
Mancipat; hinc habeo cum ratione fidem.<sup>96</sup>

A latin verselés védelmet biztosított, nemcsak azért, mert keveseknek és a művelteknek szólt, hanem azért, mert az antik bölcsességekhez hasonló formába öntéséért mégsem lehetett úgy felelősségre vonni, mint ha élő nyelven írt volna valaki. Aki latinul verselt, kilépett az időből, némileg antik költők kortársa lett, igaz, hogy az antik írók is némileg kortársak voltak. Recepciójuk erőssége is ezzel magyarázható. Nem kétséges Kazinczy és Vályi Nagy eszmeközössége. Az sem, hogy Kazinczyt azért jobban érdekelte mindig is a politika, belső szabadsága olyan menedék volt, vagy inkább erődítmény, amellyel élve a külső szabadság érvényesítésének kialakításán fáradozott. Írhatott volna ő is latin verseket. De nem tette, inkább latin auctorokat fordított, méghozzá olyanokat, akiknek világlátása példa lehetett. És így, ha nem is mondta ki úgy, ami a szívében fekszik, mint Vályi Nagy tette, jobban érezte azt, ahogy szemben állt saját korával. Ezt érzékelteti barátságuk és egyben életművük eltérő jellege. Ezért tértünk ki erre. És ki kell térni még egy apologetikus mozzanatra is. Kazinczy Sallustius-bevezetésében külön

<sup>94</sup> Franciscus NAGY, *Carmina Latina*, S. Patak, 1820, 124: „Hiába keresed a szabadságot magadon kívül. A nép a királynak szolgál, a király a népet köteles szolgálni, külső kötelék köt minden embert. Ha szabad akarsz lenni, ne a külső kötelékeket vesd el, hanem a lélek kötelékeit törd szét, szabad leszel.”

<sup>95</sup> VÁLYI NAGY, *Ódák*, 246.

<sup>96</sup> NAGY, *Carmina*, 92: „Szabad emberként gondolom, hogy engem nem tart fogva az atyák véleménye, ezért eszemmel bírom a hitet.”

kiemelte, hogy reméli, fordítása további fordításokra ösztönöz, és munkáját közvagyonnak tekinti: „Később fordító, lopás nélkül veszi által, amit mások jól ejtettek, s bántás nélkül hagyja el, amit nem szeret; így utóbbi dolgozás nem lehet jobb a korábbiaknál, s ily nemű munka sokaknak erejét kívánja”.<sup>97</sup> Ez egyértelmű utalás arra, hogy Kölcsey Ferenc lopásnak minősítette azt, hogy amikor ő – mármint Kazinczy – kiadta Vályi Nagy Homérosz-fordítását, akkor abba átemelt Kölcsey fordításából való részeket, anélkül, hogy jelezte volna. A romantikára jellemző eredetiség igénye ütközött így a felvilágosodás oly sokat emlegetett személytelenségével, és egyben a magántársasági demokratikus kultúra közjót célzó – személytelennek tetsző – szolgálatával, a közös munka szellemével.

Kazinczy 1826-ban Sallustban élve fogalmazta meg életstratégiáját is, amelyet börtönből való szabadulása után követett: „Látom a gazságokat, s nem volnék-e vak, ha nem látnám, hogy sok istentelen ember tart szemmel. Azt hiszem tehát, hogy nem bánhatok okosabban, mintha semmi titkot nem tartok. Aktíve magamat semmibe nem avatom, hogy pedig passzíve (hallva mi történik) részt veszek, az még soha véteknek nem véteztet, sem soha nem fog. Az a sok becsületes *fizetett vizsla* találjon rést rajtam, ha tud. Kimondom nekik, hogy én demokrata vagyok, de csak ideában, s azt is bolondnak tartom, aki nem az. De azt is minden tudhatja, hogy tüzesebb pártfogója konstitúciónknak nincs, mint én vagyok. Ezt a tiszteletes, nyolcszáz esztendő, bennünket boldogító épületet nem meggyengíteni kell, hanem megerősíteni. Cicero és Cato nem voltak rossz emberek, és mégis ellene szegték magokat a lex agrariának és a tribunicia potestas pajzánságainak. Ne forgassuk fel, ami jó, mert úgy sem régi jó, sem új jó nem lesz. Az én hitem és vallásom ebben áll, és mindég ebben állott, s úgy hiszem, hogy utolsó lehettem is ebben fog állani.”<sup>98</sup>

Kazinczy ezt éppen Cserey Miklósnak írta, akit Őfelsége éppen akkor küldött nyugdíjba, és a nyugdíjazott többször is elpanaszolta Kazinczynak, aki tovább is adta, hogy a kegyvesztés oka olyan levél lehet, amelyben túlzásba vitte az alkotmányvédelmet.<sup>99</sup> (Később Cserey kiköszörülte a csorbát, és hűséges aulikus lett, aki az erdélyi diétákon királyi meghívottként állt szemben a liberális ellenzékkel.) De mire utalt Kazinczy a lex agrariával és a néptribunusi hatalom pajzánságaival? Alighanem már régóta kísértő baljós előérzeteire.

Kazinczy Ferenc baljós előérzetei akkor törtek fel, amikor 1831. január 24-én Kossuth Lajos először lépett a széles nyilvánosság elé, és a vármegyei gyűlésen azok között szólalt fel, akik felelősségre vonták Vay Miklóst, mert az országgyűlésen a megye követeként a kormányzat mellett szavazott, és pedig utasítása ellenére megszavazta a kormányzat által kért felemelt újonclétszámot.<sup>100</sup> Kazinczy valósággal megrettent. Még aznap éjjélkor megírta egyik ismerősének, Barkassy Imre bécsi ügyvivőnek a történeteket és azok előzményeit:

<sup>97</sup> *Sallustius épen maradt minden munkái*, XXXV–XXXVI.

<sup>98</sup> *KazLev.* XX, 112.

<sup>99</sup> *KazLev.* XX, 90–92, 104, 154.

<sup>100</sup> ERDMANN Gyula, *Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836*, Miskolc, 1989, 12–13.

„A tüzes hazafiak ugyancsak viselik magokat, oly dolgok estek a gyűléseken, aminek példáját még sohasem láttuk. Emlegetének Titust, Nérót, Caligulát, Domiciánt, Don Miguel, X. Károlyt, a spanyol királyt, s mindezt a gyűlésen, hol ezek a nevek, ha ugyan jól látok, helyén kívül vagynak. Készületek esének, hogy majd, ha a követek megjönnek, számadásra vonják őket.

B. V[ay] Miklós végre szombaton, 22. beérkezett, s az egyik teremtése, Kossuth Lajos, amennyire tudom, nem láttatá magát, sem B. Wécsey Pál, és talán Soós János sem. Ma végre ma, hétfőn megtartott a régen várt gyűlés. [...]

Szólottak Kossuth Lajos, Soós János, B. Wécsey Pál. Az első két kezét csipejére rakván fel, s úgy mintha kezében volt volna a vérontás szövéténeke – Soós hosszasan és felette tudósan s felette hidegen – B. W Pál mint szokott. Midőn Kossuth elkezdé a beszédet, azt bocsátotta előre, hogy ő nem personalitás sugallatiból, hanem a jó szeretetéből fog szólni; ugyanazt mondá Soós is, s azonban minden látta, hogy az csak beszéd, és itt csak az a szél, hogy itt, mint Carthagóban, a rosszul harcolt generálist meg kell ölni. Kelemen és Janthó Dániel urak beléugratának szavaiba, s erre lárma lett. Kossuth fiskális akciót kívánt ezek ellen, mert azt mondák, hogy amit Kossuth mond, az csak egy-két ember szava. Erre kellett volna látni a Kossuth szörnyű tűzét; Napóleon a maga boldogsága zenitjében nem viselé magát fentebb hangon. Állás, hang, tekintet mutatá, hogy itt ő az úr. Azonban a fiskális akció elmarada; nem is tudám, mint lehetett volna azt ezért rendelni.”<sup>101</sup>

Másnap Kazinczy még két levélben is említette az esetet. Az egyikben Kossuth „oly tűzzel, mintha kezében volna a zendítés szövéténeke, két kezét csipejére rakván, képzelhetetlen vakmerőséggel tartá beszédét”, a másik levélben „két kezét csipejére rakván fel, és oly kevély tűzzel, mint egy dühre gyújtott Catilina”.<sup>102</sup>

Kazinczy leveleiben ugyancsak bőbeszédű volt, de az információkat gondosan adagolta, és egyazon dologról is kinek-kinek más- és másként írt; egyik tisztelője, Bajza József szerint „hét különböző személynek hétféleképpen”.<sup>103</sup> Ez, láthattuk, túlzás, de Kossuthról egyértelműen nyilatkozott, és érdekes lehet a Kossuth-jellemzés szimbolikája, és a szembenállásban fellelhető vagy talán csak abba belemagyarázható szimbolikus tartalom, vagy inkább tartalmak.

Lehet-e valami szimbolikus abban, ahogy Kazinczy szövétneket látott és adott Kossuth kezébe? A fény számára is szimbólum volt; egész életében a fény és a sötét harcában élt. És mintha lenne is valami szimbolikus *szövétének* szavunk jelentésváltozásában. Ezen szláv eredetű szó a magyarban ugyanis először valószínűleg gyertyatartót jelentett, aztán fáklyát.<sup>104</sup> Mondhatnánk, hogy a tűz, amely évtizedeken keresztül Kazinczy mécsesében világolt, Kossuth fáklyalángjában csapott magasra? Mennyire tükrözheti a szembenállás a változás dinamikáját? Elmondható-e, hogy az ún. feudális nacionalizmus, vagy a konzervativizmusba váltó felvilágosult szemlélet és a modern polgári naciona-

<sup>101</sup> GÁLOS Rezső, *Kazinczy levele*, It, 1951, 228.

<sup>102</sup> KazLev. XXI, 456, 459. Az egyik levél címzettje Bártfay László, a másiké Szemere Pál.

<sup>103</sup> KAZINCZY Ferenc, *Levelek*, szerk. SZAUDER Mária, Bp., 1979, 755.

<sup>104</sup> *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., 1976, 799.

lizmus került szembe? Vagy Kazinczy, az egykori irodalmi vezér és Kossuth, a majdani politikai vezér szembenállása a nacionalizmus fejlődésének logikáját tükrözi, a kulturális szakaszból való átmenetet a politikai agitációba? Vagy csak egyszerűen a közös eszmények jegyében fordul szembe a mérsékeltliberalizmus a radikálissal? És még személyi ellenszenv is színezték a kemény Catilina-minősítést?

A kérdés indokolt, és több, mint öncélú szellemi játék, ugyanakkor a válasz lehetőségei is részben nyitottak, de 1794–95 felé vezetnek.

Martinovics volt az a régi ismerős, akiről Kazinczy Ferenc a legszívesebben nem nyilatkozott. Ha pedig visszagondolunk arra, ahogy Sallustius megjelenítési technikáit és írásművészetét jellemezte, okkal véljük, hogy ezek birtokában Kazinczy saját kora Sallustiusa lehetett volna, ha akarta volna. De nyomós okai voltak, hogy ne akarja. Márpedig állandóan emlékezett, és állandóan elfojtotta emlékeit, bár azoknak töredékeit papírra vetette, hogy valami jelzést azért mégis hátrahagyjon, miközben nyilván sokat ő maga is megsemmisített. Beszélni viszont még kevesebbet beszélt. Hiába faggatták. Kossuth is próbálta. „Bizalmas körben gyakran iparkodtam a beszélgetést Kazinczy Ferencsel, Szulyovszkyval e tárgyra terelni, kik ugyanazon ügyért szenvedtek, melyért Martinovics meghalt. Szulyovszky őt nem is ismerte személyesen. Kazinczy igen, – de nem szeretett e dolgokról beszélni, hanem, ha mi keveset szólt, Martinovicsról mindig nagy tisztelettel szólt.”<sup>105</sup> Márpedig haragudott Martinovicsra. Amikor 1810-ben Jankovich Ferencnek önéletrajza készítéséről számolt be, akkor életstratégiájáról is vallott: „Osztán én itt azt a vigyázást fogom követni, amit beszéléseimben szoktam: a szenvedés történetét szabadon s nagyítás nélkül hirdetem, de a legoktalanabb cselekedet felől, mely valaha emberi főbe, legalább magyaréba férhetett, hallgatni szoktam, s hallgatni is fogok. Egy immorális, bosszút lihegő, tudományos, de eszetelen pap egy heves, de széplelkű s magát a régi Görögország és Róma korába visszaálmodozni szerető Hajnóczyt elvakította, elámította, megcsalta, s véle együtt oly sok ártatlan, semmi tilalmasat nem is akaró, nem hogy cselekvő leve egész éltére szerencsétlen. Reményilem, hogy maga ez az írás az én kezemből eredve, nem most, de egy-két s több század múlva, maradéknak becsesebb lészen”.<sup>106</sup> Jellemző, hogy amikor 1811-ben Szirmay Antalnak *A magyar jakobinusok története* című kéziratát olvasta és megjegyzéseket tett a műre, akkor mennyivel visszafogottabb volt. Tartózkodott az összeesküvés jellemzésétől. A szereplőket jellemezte. Martinovicsot továbbra sem szerette, sőt „karakter nélkül való, megromlott ember”-nek minősítette, de kifejezetten ingerelte, hogy Szirmay műveletlennek nevezte a nagy összeesküvőt. Taszította Martinovics libertinizmusa. Fel is idézte találkozásait Martinovicssal. Erre 1789-ben került sor, apósánál, és Fessler is jelen volt. Kazinczy, aki akkor tanfelügyelő volt, elmesélte, hogy egy pap miként próbált túljárni az eszén. Mire Martinovics olyan tanácsot adott, amely bevált volna, „de csúnya volt”, és Kazinczy el is utasította. Viszont Szirmayval szemben hangsúlyozta, hogy „ha Martinovics rossz volt

<sup>105</sup> KazLev. IX, 235.

<sup>106</sup> KazLev. XXIII, 179.

is, a feje bizonyosan jó volt, s nemcsak talentoma volt, hanem tudománya is”.<sup>107</sup> Egyik önéletírásában Martinovics „nagy tudományú, kevés értelmű s moralitású” alak.<sup>108</sup> Ez a jellemzés a helyzetet félreismerő összeesküvőnek szólt. Szellemi képességeit nem vonta kétségbe, erkölcsiségét annál inkább. Még utólag is elborzadt azon, ahogy a halálraítélt hol megtagadta Istent, hol a keresztet csókolgatta.<sup>109</sup> Amikor azt olvasta Szirmaynál, hogy az összeesküvés terve abban állt, hogy az augusztusi pesti vásár napján kiszabadítanak 1500 francia foglyot, majd velük elfoglalják Budát, és miután a plebszet is mozgósították, felégetik a gazdagok és előkelők házait, akkor ennek a hazugságnak még szinte hitelt is adott: „Egy olyan istentelen embertől, mint Martinovics és egy olyan exaltált főtől, mint a Laczkovicsé, lehet ugyan várni még effélét is. De én ugyan ezeket itt halom és olvasom legelőször.”<sup>110</sup> Ezért általában védelmezte Martinovicsot, ha támadták. Amikor Fesslernek *A magyarok története* című könyvét olvasta, és kimásolta az idevágó részt, akkor Fesslernek azon megjegyzését, hogy Martinovicsot cselekvésében olyan mozgatórugók irányították, mint Sullát és Catilinát, így kommentálta: „Fessler ismerte-e Martinovics tette rugóit, s honnan tudja, hogy azok egyek voltak a Sylla és Catilina indító okaival? Minden revolutionarius Sulla és Catilina-e? Az vala-e Júnusz és Marcus Brutusz? Martinovics nem vala erkölcsös ember, de Leopold is ismerte az érdemet, mint Fessler, s talán inkább mint Fessler, s Leopold M. felől nem úgy ítélte mint Fessler.”<sup>111</sup> Tegyük hozzá, Kazinczynak Fessler sem nyerte meg a rokonszenvét, amikor együtt voltak 1789-ben.<sup>112</sup> Fessler pedig említett művében külön kiemelte, hogy Martinovics francia győzelemre számított, és a rend összeomlásával járó káoszt és a tömegindulatok elszabadulását akarta megelőzni.<sup>113</sup> Alapvetően viszont az volt a véleménye, hogy az embereket nem lehet új alkotmány bevezetésével megváltoztatni, hanem csak neveléssel. Érdekes, hogy Kazinczy írásban megállta, ne menjen tovább Martinovics és a „jakobinus” mozgalom jellemzésében. Ugyanakkor „szálló papírszeletké”-re sok mindent feljegyzett, hagyatékában hemzsegek a „rövid jegyzések”, amelyek alapján utólag összeállította fogsága naplóját,<sup>114</sup> amely irodalmunk klasszikus alkotása, de jobb is lehetett volna, mert mélyen igaz: „Odavetett jegyzetei egy meg nem alkotott remekké állnak össze.”<sup>115</sup> Hát még ha leírta volna, amit olykor elmondott.

Amikor *A Győri 1796-diki Magyar Kalendáriumból* szóról szóra kimásolta a kivégzés leírását, akkor is csak annyit fűzött hozzá annak jelzéséhez, hogy – miután Sigray fejét csak harmadik csapásra tudta levágni az öreg hóhér, „mely látásra szinte magán kívül kezdett lenni egy kevés ideig Martinovics” – „Sőt mindvégig a földön fetrengve, ájul-

<sup>107</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1952, 363.

<sup>108</sup> KAZINCZY, *Az én életem*, 173.

<sup>109</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 408.

<sup>110</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 398.

<sup>111</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 364; KAZINCZY Ferenc, *Magyar dolgok*, Széphalom, 1830, MTAKK, K 610, a kötet végén külön tékában.

<sup>112</sup> KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. LENGYEL Dénes, Bp., [1943], 160.

<sup>113</sup> J. A. FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, X, Leipzig, 1825, 664.

<sup>114</sup> FRIED István, *A „Fogságom naplója” regénye*, ItK, 1986, 684.

<sup>115</sup> VARGHA Balázs, *Jelek, jelképek, jellemek*, Bp., 1984, 223.

gatva.”<sup>116</sup> A *Fogságom naplójában* több a diszkréció és a malícia is: „Martinovicsot bajjal vonták a székhöz. Ott beköték szemeit, s a hóhérlegény tartotta a kendő végét. A kopasz koponyáról lesiklott a kendő, s Martinovics az öröm mosolyával pillanta körül. Gráciát reményle. De szemeit ismét beköték, s feje repült.” És az talán nem is igaz, de méltó módon zárja le a szörnyű jelenetet: „Másnap reggel a vérhelyen rózsza virított. Valaki rózsákat ása le ott csuprokban.”<sup>117</sup>

1828 márciusában azonban Pesten barátai – Szemere Pál, Guzmics Izidor, Bitnicz Lajos, Pázmándi Horváth Endre – társaságában kissé kitombolta magát, amikor – Bitnicz naplója szerint – „az öreg, de tüzes” széphalmi mester „a németek ellen egyre bosszúságát s anyjának a mondását: »jó ember a német, jó, csak akasszák föl!« emlegetvén, különféle tárgyakról beszélt, névszerint Hajnóczy barátjáról, ki II. Leopold alatt fődirektorrá lett, e fejedelemtől volt tulajdon audienciájáról, Hajnóczy behatásáról Robespierre elvesztére, továbbá Martinovics és Fessler professzorokról, az elsőt fekete lelkű embernek festette. Különös volt, hogy sem most, sem egyéb ily alkalommal, soha nem beszélt saját fogságáról, sőt azonnal félbeszakítja a beszédet, ha arról kellene szólnia.”<sup>118</sup> Márpedig – láttuk – Jankovichnak éppen azt ígérte, hogy fogságáról vall, és a mozgalomról hallgat. Meg is írta fogsága naplóját, viszont a mozgalom történetét soha, holott a Robespierre-re való – számunkra rejtélyes – utalás arra vall, hogy tudott titkokat, tudott a mozgalom vélt vagy valóságos francia kapcsolatairól, a róluk szóló mendemondákról. Szirmay például arról írt, hogy Hajnóczy figyelmeztette a párizsi konventet, Robespierre a királyi hatalom visszaállítására készül, és ebből a célból együttműködik a Habsburg-házzal.<sup>119</sup> Szirmaytól vette át a történetet Auguste de Gerando, aki a magyar közszellemről szóló művében meg is említette.<sup>120</sup> Pulszky Ferenc regényében Hajnóczy maga meséli el a történetet, hozzátéve, hogy Hajnóczy levele nem érkezett meg Párizsba. Kazinczy, bár Szirmay munkájához fűzött megjegyzéseiben gondosan nem kommentálta ezt a mozzanatot, úgy látszik, komolyan vette. Egyébként Kazinczy ebben a posztjakobinus magyar folklórban – éppen Szentmarjay szerint – „önfejjű, ügyetlen, gyakran gyermekes, de jellemes, a tettnek embere, mint író fontos”.<sup>121</sup> Kár, hogy ezekről a hajdani dolgokról kevesebbet írt, mint amit tudott. Sőt, olykor még némileg félre is akarta vezetni az utókort. „Mese az – írta 1824-ben Toldy Ferencnek –, hogy nálunk is vannak társai a külföldi cimborának, és gonosz céllal hintegetett vád; mese volt, amint ugyan hiszem, 1794-ben is. Férfihetne-e magyarnak a szívébe az a veszedelmes bolondság, hogy ő egyéb legyen, mint aminek lennie kell? Sok van, ami kíván javítást, de hiszem, hogy azt a diéta is kívánná s már 1790. a maga elaborátumai által.”<sup>122</sup> Nem fűzött megjegyzést Berzeviczy Gergely névtelenül kiadott *A magyarországi felségsértési per* című német röpiratához,

<sup>116</sup> MTAKK, K 632, 2.

<sup>117</sup> KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, I, szerk. SZAUDER József, Bp., 1960, 239.

<sup>118</sup> GRÓF SZÉCHENYI István *Naplói*, III, szerk. VISZOTA Gyula, Bp., 1932, 730.

<sup>119</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 367.

<sup>120</sup> AUGUSTE DE GERANDO, *De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française*, Paris, 1848, 38–39.

<sup>121</sup> PULSZKY Ferenc, *A magyar jakobinusok*, I, Pest, 1862, 139, 143.

<sup>122</sup> KazLev. XIX, 56.

pedig lemásolta, és annyit még megjegyzett a végén: „Leírást Pesten Nov. 19-kén 1828. Nyomtatvány után.”<sup>123</sup> Három hét múlva ugyancsak Pesten egy társaságban kérdezték fogságáról Kazinczyt, aki megint csak elmondhatta magáról, hogy „szólottam szabadon, de nem gondatlanul”. Erről azt jegyezte fel, hogy ebben a társaságban egy „káplán azt beszélé, hogy bizonyos plébánustól tudja, ki Martinovics degradációján Kondé püspöknek asszisztált, hogy midőn Martinovicsnak ez olvastatott fel *in obversum legum humanarum* [az emberi törvények ellen] igenelve hajtogatta fejét a föld felé, de erre *et legum divinarum* [és az isteni törvények ellen] a fejét tagadozva csóválta, de minden szó nélkül. Kapit. Novák nekem azt mondá, hogy midőn Kondé ezen degradáció alkalmával neki ezt olvasta fel: *Vobis ergo Judices hominem hunc qui conspiravit contra regem et patriam* [Nektek tehát, bírák, átadom ezt az embert, aki összeesküvést szőtt a király és a haza ellen], Martinovics ezt kiáltá igen hangosan: *Non est verum, contra patriam non, sed contra regem* [Nem igaz, nem a haza, hanem a király ellen]. Novák nem vala hazug, s ezt nekem a degradáció után 3 holnappal mondá, s az itt elmondott szavakkal.”<sup>124</sup> (Szirmay jakobinus-történetéhez is azt fűzte hozzá, amit Novák Ignác kapitánytól hallott.<sup>125</sup>) Ez jobban megemelte Martinovicsot, hitvalló forradalmárrá, míg Szirmaynál hol csak bólogatott, hol csak a fejét csóválta, és csak annyit mondott: „Deo gratias!”<sup>126</sup> Az egyik besúgó szerint még ennyit sem mondott, csak „rendkívül szemtelen” volt, és csak a fejét rázta.<sup>127</sup> És évtizedek távolából Kazinczy talán már nem is tartotta annyira csábítótnak Martinovicsot, mint amikor Jankovichnak jellemezte őt. Sőt, amikor Szirmayt olvasta, mélyebben elgondolkozott a fejleményeken. Hajnóczyt most már nem a csábító vitte lépre, hanem forradalmisága. Kazinczy szerint ugyanis Hajnóczy akkor is a francia forradalomban „élt volna, ha nem egy aszódi lutheránus papocskának fia volt volna, hanem herceg Esterháznak vagy Illyésháznak hívták volna is. Legyünk igazságosak és valljuk meg, hogy a revolucionális ideák ragadó nyavalyák, melyektől még az is megszállattatik, aki általa vesz, mindent elveszt.”<sup>128</sup> Kazinczy felidézte azt is, hogy Martinovics az ítéletet szentesítő királyi döntés hallatán „hatalmas, kevély beszédet tartott a bírákhoz, amelyben megvallá, hogy ő és legfeljebb Hajnóczy megérdemlették a halált”.<sup>129</sup> Amikor Kazinczy eltűnődött a fejleményeken, akkor nyilván saját magának az esete is felőtlött emlékezetében, de az utókornak szánt, jól kimunkált írásaiban nem tért ki rá. Mégis állandóan a határán volt a vallomásnak. Például egy saját maga számára készített feljegyzésben kellő humorral számolt be arról, hogy 1760-ban Kazinczy András annak rendje és módja szerint alaposan berúgott az újhelyi paulinusoknál, amikor pedig egy pap részegen felvitte a pincéből, és menet közben egy mártír pap képére mutatott, majd megkérdezte, hogy „kész volna a vallásért meghalni?”, „Én mondá K., [...] csak

<sup>123</sup> Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4615/7.

<sup>124</sup> MTAKK, K 760, 82.

<sup>125</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 408.

<sup>126</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 407.

<sup>127</sup> Magyar Országos Levéltár, Kabinettsarchiv, Privatbibliothek Hungarica, I 50 28, d. 120.

<sup>128</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 367.

<sup>129</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 408.

három botot sem!” Mire Kazinczy Ferencben megszólalt az egykori összeesküvő: „A szó még nincs felejtve. Azért veszni néha bolondság, néha kötelesség, sőt öröm. Az idő választja el.”<sup>130</sup> Viszont András nagybácsikája emlékét a nyilvánosságnak szánt nekrológban a legnagyobb tisztelet hangján öröközte meg.<sup>131</sup> A *Fogságom naplójában* pedig Martinovics büszke szavait úgy öröközte meg, mintha maga is ott lett volna a degradáción, és nem Novák kapitánytól hallotta volna a történeteket. Hajnóczyt pedig idealizálta, miközben lehettek némi kételyei barátja felelősségével kapcsolatban. 1795. június 1-jén Verseghy Ferencsel együtt várta halálos ítéletük kihirdetését, és miután tudatták a jó hírt: vesztőhely helyett fogságnak kell elébe nézniük, Kazinczy barátjának feltette a kínos kérdést: „De mond csak, mondám, micsoda ember vala az a Hajnóczy, hogy a hozzá írt leveleim közül nekem kettőt improcessuáltak? Ötet 1794. augusztus 16. fogták el, Martinovicsot augusztus elsőjén. Miért nem égeté el a leveleket? – Mi gondom nekem azokra, mondá Verseghy; én csak annak örülök, hogy most már jó ízzel ehetem. – Nem hiába vagy pap, felelék, csudálkozva, hogy még a fogságban is hasa volt Istene.”<sup>132</sup> A kérdés kemény kritika, mert kiderül, hogy Hajnóczynak lett volna ideje a terhelő bizonyítékok megsemmisítésére, de nem tette. A barátság viszont vak. Kazinczy is csak azért idézte fel az idealizált Hajnóczy bírálatát, hogy Verseghyn üssön, holott még a fogság után is egy ideig barátjának vallotta, de aztán a nyelvről való nézetkülönbségeik folytán barátságuknak vége szakadt, viszonyuk elmergesedett.

Nem kétséges, hogy Martinovics Catilinával való rokonítása őt is mélyen sértette, sértette a mozgalmat, amelynek majdnem mártírja lett. Sallustiusnál a római összeesküvő mindenre képes: „Színe véretlen, nézése undok, járása hol sebes, hol lomha. Arcában, tekintetében benne az őrzöngés.” Kazinczy szemében Martinovics: „kisdéd, húsos, barna, kopaszodó”.<sup>133</sup> Martinovics csak szívesen pletykált a nőkkel. Viszont „Catilina már első ifjúságában sok undok fertelmöket követé el: egy nemes-ház leányával, egy papnéjával Vestának, s több efélét: ellenére egyházi s világi törvényeinknek.” Catilina Rómája romlott és könnyen lázítható. „Mert valami förtölmes, parázna, dorbéz, ki játék, lakoma, feslettségek által atyai javát tönkre tette; mind valaki magát, hogy gonoszsága s csinja miatt megfizethessen, terhes adósságokba verte; aztán mindenholonnan valamennyi atyagyilkos, szentségtörő, törvény előtt megbukott vagy törvénytrettegő vala; mind akiket nyelvök, kezök hamis eskü és polgárvér által táplála; végre mind az, kit bűn, szorultság, vádló lélek gyötre, Catilinának barátjai, cimborásai voltanak. Ha olykor büntől tiszta ötle társaságába, azt mindenkori együttlétök és kísértései hamar hasonlónak tevék, s egyenlővé a többihez.”<sup>134</sup> És elkezdtek szervezkedni „a jók ellen”, hogy lángba borítsák a várost.<sup>135</sup> És Martinovicsot nem is azonosította Catilinával, mégis egykori főnökére azt olvasta rá,

<sup>130</sup> MTAKK, K 621, 31.

<sup>131</sup> KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon*, szerk. ABAFI Lajos, Bp., [é. n.], 284.

<sup>132</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 319–320.

<sup>133</sup> KAZINCZY, *Pályám...*, 160.

<sup>134</sup> *Sallustius épen maradt minden munkái*, 49–50.

<sup>135</sup> *Sallustius épen maradt minden munkái*, IX.

ahogy Sallustius a catilinárius Cethegust jellemezte: „Maximum bonum in celeritate putabat”, a legnagyobb jónak a gyorsaságot tartotta.<sup>136</sup>

Ezek után kérdés, hogy miért hasonlította Kossuthot Catilinához. Kossuth azért nem akarta lángba borítani a várost, mint Catilina és mint az 1802-es pest-budai posztjakobinusok, amikor felöntöttek a garatra.

Nem kétséges, Kossuth tisztelte Kazinczyt. Atyja, Kossuth László viszont élet-halál ellenség lett, amikor ügyvédként felesége örökségi perében elvállalta az ellenfél képviseletét. Kossuth Lajos is segédkezett atyja munkájában.<sup>137</sup> Kazinczy elvesztette a pert, és úgy érezte, hogy ezzel családja jövője kétségessé vált. Aligha beszélgettek Martinovics-ról. Pedig Kossuth László – a fiú emlékei szerint – „mint fiatal ember jelen volt Martinovics dessecratiójánál [papi tisztségétől való megfosztásának templomi szertartásán: degradációjánál] Budán, s még öreg korában is meghatottan emlékezett vissza a jelenetre, mely megvetéssel mosolyodott el a halál fia, midőn »introibo ad altare Dei« [odalépek az Úr oltárához] szavai után reá kiáltották »non introibis« [nem fogsz] s midőn újjain a consecrationalis [megszentelt] olaj-ledörgölési cerimonia végrehajtatott, mi méltóságteljesen mondott ennyit: »Tamen homo sum« – azaz: „Mégis ember vagyok.”<sup>138</sup> Kazinczy és Kossuthék nem kerültek olyan közel egymáshoz, hogy közös emlékeikről beszélhetek volna egymással. Viszont úgy tűnik, hogy Kossuthban olyan vonásokat fedezett fel, amelyek Catilinára emlékeztették.

Hallhatott valamit arról, hogy az ifjú Kossuth szívesen kártyázott. Ezt a szórakozást mindig mélyen megvetette, Wesselényiben azt is szerette, „az ő házában nem ismerik a kártyát”.<sup>139</sup> De ezen túl mi emlékeztethetett Catilinára? Hiszen Kossuth kifejezetten jó megjelenésű ifjú lehetett, „szép, mint Praxitelész karcsú Hermésze” – Pulszky Ferenc szerint.<sup>140</sup> Jókai Mór szerint pedig „kitűnően tudott löni és vívni.”<sup>141</sup> 1830 táján Dessewffy Marcell így nyilatkozott Kászonyi Dánielnek Kossuthról: „zseniális ember, annyi bizonyos. Ha üstökénél kapja a Fortuna önagyságát, még híres ember válhat belőle, de ki tudja, fogja-e ez őt s azokat boldogítani, kiket boldogítani akarna”.<sup>142</sup>

Kazinczy viszont jóskolt és ítélte; életének – vagy elvesztés miatti – keserűségét ötvözte politikai tapasztalataival. Láttuk, hogy már az 1825-ös diétáról írva, tartott a „lángoló fejek”-től. Láttuk, aggódott Wesselényi Miklósért. A mérsékelt középnemeselekhez vonzódott. Eszménye Vay József és Ürményi József volt. Mindkettőben azt csodálta, ahogy hallgatagon, a kulisszák mögül irányították a fejleményeket, miközben a politikai erők között valamiféle egyensúlyozó szerepet is játszottak. Ugyanakkor tisztában volt a demonstrációs effektus jelentőségével. Meg is írta Dessewffy Józsefnek:

<sup>136</sup> *A magyar jakobinusok iratai*, III, 400.

<sup>137</sup> HÖGYE István, *Új adatok a Kazinczy-gróf Török és a Kossuth családok kapcsolataihoz*, Széphalom, 9(1997), 45–55; *KazLev.* XVII, 288; XXIII, 477.

<sup>138</sup> KOSSUTH Lajos *Iratai*, IX, Bp., 1902, 235.

<sup>139</sup> *KazLev.* XXII, 229.

<sup>140</sup> PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, I, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1958, 212.

<sup>141</sup> JÓKAI Mór, *Az én életem regénye* (jubileumi kiadás), Bp., 1912, 4.

<sup>142</sup> KÁSZONYI Dániel, *Egy régebbi kor férfiai*, Hazánk, IV, 1885, 532.

A bölcsesség középben áll, nem szélen.  
Kell ész, de cifra is kell. Ész a több?  
Oh nem! az sokszor árt. De, higgy nekem,  
Pénz, cifra, fény sok nem lehet soha.

Míg Vayról lassan elfeledkezett Kazinczy, Ürményiről cikket írt. Vay József ugyanis egyre nehezkesebb lett, és visszavonult a közügyektől, anélkül, hogy olyan nevezetes dolgok fűződtek volna a nevéhez, mint a *Ratio educationis*, vagy az, hogy II. Józsefet rávette rendeletei nagy részének visszavonására, mint azt Ürményi tette. Viszont nem tudni, miért húzta ki ő maga Ürményi cikkéből a következőket: „De az 1790-diki diétán ragyogott bölcsessége, tántoríthatatlan hűsége s férfiúi nagy lelke az udvarnak és a hazának nagy meglegedésével.”<sup>143</sup> Talán nem akarta Kazinczy összehasonlítani az 1790-es törvényalkotó diétát az 1825-től már tartó és elég meddőnek bizonyuló diétával. Ugyanakkor cikkében benne hagyta a kritikát, kiemelve Ürményinek azon érdemét, hogy „Ő vala a magyar nyelv egyik legbuzgóbb, leglelkesebb pártfogója, terjesztője, akarva hallgatám eddig, hogy itt említhessem, hol elhallgatok. Mely dicső fényben ragyog itt is azok közt, kik ezt veszedelmesnek tekintik, s mellék célzásaik miatt gátolni szeretnék.”<sup>144</sup> Jellemző a hallgatásra utaló rejtélyeskedő mozzanat. Talán nem akart kitérni arra, hogy Ürményi olykor csak lelke mélyén melengette a nyelv ügyét, a nyilvánosság előtt hallgatott, és „aulikus ábrázatot” öltött,<sup>145</sup> mint ezt titkára, Horvát István 1809-ben sok keserőséggel nyugtázta naplójában, és meglepte, amikor egyszer asztalbontás után az „öreg” némileg „megdorgálta fiait, s kérte egyszersmind, hogy az asztalnál cselédek előtt oly szabadon ne szóljanak”.<sup>146</sup> Kazinczyt és Ürményit azért összekötötte a rejtőzködő emberek szolidaritása.<sup>147</sup> A széphalmi mester számára a rejtőzködés életformává vált, Kossuth fellépése ennek az életformának a tagadása volt, ugyanakkor hajdani magára is ismerhetett Kossuthban.

Hogy Kazinczy hajdani magára ismert volna Kossuth Lajosban, nem bizonyítható, de elképzelhető. Elképzelhető, hogy még némi irigység is elfogta az öreget az ifjú fellépése láttán, hiszen büszke volt saját harciasságára, és szívesen emlékezett arra, hogy 1794-ben a kassai megyegyűlésen milyen bátran védte a szabadkőműveseket. Most látnia kellett, hogy Kossuth milyen bátran szól. És Kossuth személyiségében lehetett valami rendkívüli. Amikor meglátták, nemcsak Dessewffy Marcell jósolt. Még tizennégy éves volt, amikor erdei kirándulása alkalmával a vihar elől egy cigánykunyhóban keresett menedéket, és itt az égzengés közepette a jósnő azt jósolta, hogy az ország szabadítója lesz. „Nem tudom – emlékezett a nyolcvanéves Kossuth –, mily benyomás mondatta e cigánynővel a jóslatot, mely kísérve a természet csodás tüneménye által reám gyakorolt, de jövőmre ez

<sup>143</sup> OSZKK, Quart. Hung. 1238, 69.

<sup>144</sup> KAZINCZY Ferenc, *Ürményi Ürményi József*, Felső Magyar Országi Minerva, 1826, 2. sz., 643–648.

<sup>145</sup> HORVÁT István, *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., 1967, 448.

<sup>146</sup> HORVÁT, *Mindennapi*, 427–428.

<sup>147</sup> Vö. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1996, 412.

irányadó volt. Sohasem voltam babonás, de e pillanattól fogva a szabadságérzet tudata ébredt fel bennem, melyet atyám függetlenségérzete öntudatlanul táplált és nevelt, s ezentúl a történelemnek és jognak szenvedélyes tanulmányozása juttatott azon demokratikus meggyőződésre, mely minden léptemet vezérelte.”<sup>148</sup>

A sárospataki kollégiumban Kövy Sándor a szabadságára büszke diákkal került szembe. Az öntudatos diák ugyanis fellázította társait, amikor az öreg tanár gazembereknek nevezte hallgatóságát, mert amikor előadását nem fejezte be időben, egyik hallgató csizmájával súrolni kezdte a padlót. Kossuth viszont rávette a társait, hogy inkább a mezőre menjenek óra helyett. Három nap múlva az öreg tanár békét ajánlott tanítványainak, de hangadójukat nemcsak „országgháborítónak” nevezte,<sup>149</sup> hanem forradalmárnak is,<sup>150</sup> ha Kossuth jól emlékezett, több-kevesebb keserőséggel, mert ezen minősítést nem tartotta dicséretnek. Igaz, azt sem felejtette el, hogy öreg tanára egyik vizsgája alkalmával őt is megdicsérte, mert „jobban tudja a törvényt, mint az egész királyi tábla, melyet holmi tudatlan prelátusokból, bárókból, vicispánokból szednek össze, anélkül hogy megvizsgálják.”<sup>151</sup>

Kazinczy is meggondolhatta magát, miután Kossuthot Catilinának nevezte. 1831. január 24-én csak annyit jegyzett be naplójába, hogy „Gr. Vay Miklós és Szirmay Antal követeink referálják dietai munkálkodásokat.”<sup>152</sup> Utána mintegy nyolcsornyi helyet hagyott ki, és ezt sohasem töltötte ki. Naplójában az ember őszintébb, mint leveleiben. Ugyanakkor a dolog foglalkoztatta, mert egy kis cédulára felírta: „Hiteles tudósításból tudom, hogy Kossuth, Boronkai Sigmond, Sos Pál és kivált Pintér az udvarnál deferálva vannak ob maleversationes et imposturas. A tavalyi magisztrátusból egyéb senki nincs involválva.”<sup>153</sup>

A megtorlás elmaradt, vagy inkább egyelőre elmaradt. A történelem valami váratlan, új fejleményt produkált. 1831 nyarán parasztfelkelés robbant ki néhány északi vármegyében, köztük Zemplénben, és olyan indulatok szabadultak el, amilyenektől az 1790-es években tartottak. Kazinczy mint valami krónikás elkezdte megörökíteni, ami történt.<sup>154</sup> De a dolgok mélyére nem hatolhatott. Maga is megbetegedett.

Szívet rázó ma is kézbe venni a papírt, amelyre ő maga felírta, hogy miben áll „Dr. Leo gyógyszere a kolerában”, a lap alján pedig olvashatjuk, amit a felesége jegyzett fel: „Szegény áldott férjem szívére vette professzor Kézi halálát és a lázadásokat, kolerában esett és 21 augusztusba megbetegedvén 23 meghalt.”<sup>155</sup>

<sup>148</sup> HEGYALJAI KISS Géza, *Kossuth Lajos*, I, Miskolc, 1928, 31–32.

<sup>149</sup> KOSSUTH Lajos, *Visszaemlékezések*, Pesti Napló, 1883. jún. 9.

<sup>150</sup> CONCHA Győző, *Látogatás Kossuthnál*, Budapesti Szemle, 1928, DCVIII. sz., 6.

<sup>151</sup> KOSSUTH Lajos, *Visszaemlékezések*, Pesti Napló, 1883. jún. 9.

<sup>152</sup> MTAKK, K 763, 25.

<sup>153</sup> OSZKK, An. 2960.

<sup>154</sup> OSZKK, Fol. Hung. 1351: *Zemplén vármegyének homonnai és göröginyei járásaiban 1831 esztendő júliusa utolsóbb és augusztus elsőbb napjain kiűtött paraszt lázadásnak rövid látatya*, descripta per F. KAZINCZY.

<sup>155</sup> MTAKK, K 621, 120.

Kazinczy, ha látta volna, hogy Kossuth miként vesz részt a felkelés veszedelmeinek elhárításában, talán levette volna róla a Catilina-bélyeget. Talán elbeszélgettek volna az 1790-es évekről. Lehet, Kossuthot továbbra sem szerette volna, de vajon ha tanúja lett volna az évtized fejleményeinek, tagadhatta volna-e, Hajnóczy és Szentmarjay egykori barátja, hogy ha valaki, akkor éppen Kossuth folytatja és teljesíti ki a legyilkolt barátok eszméit. Láthatta volna, hogy Kossuth még csak nem is Martinovics, aki szervezkedésével kiszolgáltatja magát és társait az államhatalomnak.

Mindez feltételezés, netán – részemről – valami utólagos harmóniaigény terméke, de több a valóságalapja, mint annak a konstrukciónak, amelyben Kazinczy az ún. – és egyébként nem létező – feudális nacionalizmus hordozója, Kossuth pedig olyan figura, aki a feudális nacionalizmustól eljutott a modern polgári és liberális nacionalizmusig, és így szembekerülésük valamiféle ideológiai harc következménye lett.<sup>156</sup> Nem kétséges, van valami szimbolikus Kazinczy és Kossuth szembekerülésében. Konfliktusuk azonban összetett, személyi, egzisztenciális ellentétektől is terhelt. Emellett Kazinczy igazában soha nem volt politikus. Sem vagyona, sem társadalmi helyzete nem tette lehetővé, hogy a megyei és az országos politikában komoly szerepet játsz hasson. A hallgató mester (ez a kifejezés azért illik Kazinczyra, mert – mint láttuk – egész életében szabadkőműves maradt) szakrális tere a nyelv és az irodalom. Kossuth ide nem tudott belépni, bár kísérletezett. Több oka lehetett ennek. Kossuth már a romantikus nemzedékhez tartozott. De nem literátor, aki a szépirodalom, az esztétika, a filozófia művelését irodalomszervezéssel egyesíti. Nem is igazán széplélek, bár fogékony az irodalom iránt, és a romantikus világfájdalom őt sem kerülte el. Számára iskolai olvasmány lehetett az a Sallustius-mű, amely Kazinczyék számára létélmény. Amit Kossuth az irodalomból magába szívott, a gyakorlati politikában teljesítette ki – a nyilvánosság előtt. Kazinczy és Kossuth szembekerülése két politikai forma, két politizálási technika szembekerülése, és egyben paradigmaváltást jelez, a magántársasági demokratikus kultúrát felváltotta a nyilvánosság, a felvilágosodásból kiemelkedett a politikai liberalizmus.

<sup>156</sup> A vitát elemzi MISKOLCZY Ambrus, *Felvilágosodás és liberalizmus között: Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történetészvita anatómiája*, Bp., 2007.